

ПІДПРИЄМНИЦТВО, ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

DOI: 10.31388/2519-884X2022-46-121-127

УДК 379.85:2:338.48

*Луговий Б. В., к.і.н., доц.,
завідувач кафедри гуманітарної освіти і туризму*

*Герасимів З. М., к.геогр.н.,
доцент кафедри гуманітарної освіти і туризму*

*Соловей І. С., к.е.н.,
ст. викл. кафедри гуманітарної освіти і туризму*

*Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування
України «Бережанський агротехнічний інститут»*

РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ ЯК ВАГОМИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГРОМАД

Анотація. В статті висвітлено комплексний підхід до вивчення релігійного туризму в Тернопільській області. Проаналізовано історичні особливості становлення та сучасний стан релігійного туризму Тернопільської області. Виявлено проблемні аспекти розвитку релігійного туризму на теренах тернопільського краю. Запропоновано стратегічні напрями розвитку релігійного туризму в області.

Ключові слова. Релігійний туризм, сакральні пам'ятки, турист, громада, соціально-економічний розвиток.

JEL code classification L 83, R 22

*Bohdan Luhovyi, PhD (History), Associate Professor,
Head of the Department of Humanities Education and Tourism*

*Zoryana Gerasymiv, PhD (Geographical Sciences), Associate Professor,
Associated Professor of the Department of Humanities Education and Tourism,*

*Iryna Solovei, PhD (Economic), Senior Lecturer,
Senior Lecturer of the Department of «Humanitarian education and tourism»
Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
“Berezhany Agrotechnical Institute”*

RELIGIOUS TOURISM AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COMMUNITIES

Annotation. The article highlights a complex approach to the study of the religious tourism in the Ternopil region. The historical features of the formation and the current state of the religious tourism in the Ternopil region are analyzed. Problematic aspects of the development of the religious tourism in Ternopil region were identified. Strategic directions for the development of the religious tourism in the region are proposed.

In order to achieve a new high-quality level of the religious tourism in the region, it is necessary to work in the following strategic directions: ensuring innovative project development of the region's religious-tourist industry thanks to the development of a network of the religious-tourist routes with their appropriate signage and marking; development of the religious and tourist infrastructure due to the increase in the dynamics of the tourist flow, the increase in the number of operating institutions and those employed in this field, the increase in revenues to the budget; the growth of the image of Ternopil Oblast on the domestic and foreign tourist markets through the formation of a comprehensive tourism product, holding press tours for media and business representatives; a rational combination of religious and educational tourist objects within the framework of one tour; formation and further development of the religious-tourist destinations as objects of the local tourism industry; development of the tourism industry in general in the region and active stimulation of the investment attraction.

Key words. Religious tourism, sacred monuments, tourist, community, socio-economic development.

Актуальність теми. Західна

Україна є тим регіоном, де активно співіснували західне і східне християнство, латинська та візантійська культури, де збереглися численні сакральні споруди католицизму, православ'я, іудаїзму, вірменської церкви, пізнання яких має не лише туристично-пізнавальне, а перш за все – екуменічно-гуманістичне значення. Тернопільська область має різнопланову туристично-ресурсну базу, яка використовується не в повній мірі. Основною причиною цього є складна економічна ситуація в Україні, військовий стан, зменшення інвестиційного потоку, інфляція, незахищеність бізнесу та ін. Запорукою вдалого соціально-економічного розвитку новоутворених громад є раціональне використання потенціалу території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті проаналізовано основні наукові праці щодо розвитку релігійного туризму в Україні таких дослідників: Т. Божук, О. Бордун, Ю. Городиського, Ю. Зеленюка, І. Клюса, О. Любіцевої, Д. Мошури, В. Патійчука, В. Федорченка та А. Чередниченка. Науковці Ю. Городиський, А. Манько та Ю. Масій у своїх статтях розкривали проблеми та перспективи розвитку релігійного туризму в Тернопільській області. Під час написання статті проаналізовано значну кількість інтернет-ресурсів, статистичні дані, інтерактивні карти, екскурсійні пропозиції та ін. Загалом, полікультурність та багатозначність проблеми потребує більш детального аналізу. Вивчення історіографії питання демонструє відсутність комплексного дослідження з цієї тематики, що і стало основною причиною обрання теми для дослідження.

Метою статті є всебічне дослідження релігійно-туристичної галузі Тернопільської області, аналіз ресурсної бази релігійного туризму, сакральних об'єктів, визначенні перспектив його розвитку.

Основні результати дослідження.

Тернопільська область, яка охоплює Східну Галичину та Південну Волинь, багата на пам'ятки фортифікаційної архітектури з XIV–XVII ст., унікальні дерев'яні церкви, храми доби ренесансу і бароко. Вагомою передумовою успішного розвитку туризму на терені Тернопільщини є велика концентрація пам'яток природи, культури, історії і архітектури. На державному обліку області перебуває 1315 пам'яток архітектури та містобудування, з яких 180 – національного значення; 1937 – історії і мистецтва; близько 1,5 тис. – археології. В області діє три архітектурні заповідники: Державний історико-архітектурний у м. Бережани, Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник та Національний заповідник «Замки Тернопілля» [10]. Туристично-рекреаційний потенціал області нараховує 308 пам'яток природи, 18 парків – пам'яток садового мистецтва, 89 заказників, понад 4000 пам'яток історії, археології та архітектури, 2 державні та 1 національний історико-архітектурні заповідники, 200 тис. га ландшафтних територій [3, с. 72].

Вагому частину культурної спадщини становлять сакральні об'єкти, які щоразу більше приваблюють до себе туристів та паломників.

Сакральна спадщина Тернопільщини формувалася в процесі історичного розвитку краю та є відображенням політичної історії, полікультурних процесів XIV – першої половини XX ст. Після 1349 р. Галицько-Волинське князівство припинило існування, а дві сусідні держави Королівство Польське та Велике князівство Литовське розпочинають боротьбу за його спадок. Після Люблінської унії 1569 р. вся територія Тернопільщини опинилася під владою Речі Посполитої, яка проіснувала до 1772 р., коли вперше була поділена сусідніми імперіями. Територія нашого краю відійшла до імперії Габсбургів та стала

складовою Королівства Галичини та Лодомерії. У 1793 р. північні частина Тернопільщини за другим поділом передана Російській імперії. У 1918 р. відновлено незалежність Польщі і західноукраїнські землі знову, всупереч прагненням і боротьбі галичан, увійшли до її складу. Відповідно ці регіони зазнали впливу тих держав, до яких вони відійшли. Це стосується і релігії, адже кожна влада насаджувала свою: Річ Посполита, Австро-Угорська імперія, Польська республіка – католицизм, Російська імперія – православ'я. Також в краї успішно діяла Українська Греко-Католицька церква, що постала в результаті Берестейської унії 1596 р.

За ці шість століть на території сучасної Тернопільської області постала ціла низка святинь, що представляли ці течії християнства. Саме вони на сьогоднішній день формують основу сучасної сакральної спадщини. Ці храми всупереч політичним перипетіям відображали та акумулювали духовні цінності українського народу.

До найдавніших греко-католицьких храмів належать церкви Святих верховних апостолів Петра і Павла в с. Урмань, Воздвиження Чесного Хреста Господнього в Копичинцях, Успіння Пресвятої Богородиці в с. Кошилівці, Святого Архістратиґа Михаїла в с. Колодне, Зіслання Святого Духа в Конюхах, Введення в храм Богородиці в Щепанові, Пресвятої Тройці в с. Заболотіка, Вознесення Господнього та Успіння Пресвятої Богородиці Чорткові. Об'єднуючу роль виконує Катедра УГКЦ – Домініканський костел, зведений у 1749–1779 рр. Цікавою є церква Пресвятої Тройці у Бережанах (1768 р. п.), де зберігається чудотворний образ Бережанської Матері Божої та фрагмент мощів Іоанна Хрестителя у Троїцькому соборі м. Бережан [2].

«Центр дослідження духовної культури Тернопілля» при істричному факультеті ТНПУ ім. В. Гнатюка розробив карту «Культові пам'ятки Тернопілля». Аналізуючи її можна зробити висновок про назвучайну насиченість пам'ятками

сакральної архітектури як загально відомими духовними центрами в Зарваниці, Почаєві, так і менш відомими місцевими пам'ятками різних конфесій.

Марійський духовний центр знаходиться у с. Зарваниця і має статус всесвітнього Марійського відпустового центру. Відпустове значення цей монастир отримав у 1867 р. від Папи Римського Пія ІХ, що надав образу Зарваницької Богородиці відпустовий привілей. Сьогодні Зарваниця належить до шести найбільших паломницьких місць католицької церкви, а тутешній Марійський духовний центр внесено до списку п'ятнадцяти найважливіших святинь католицького світу, пов'язаних з явленнями Діви Марії. Зарваницької чудотворної ікони Божої Матері із церкви Святої Трійці с. Зарваниця Тернопільського району, коронованої у 1867 р. за численні зцілення.

Непересічним об'єктом релігійного туризму на Тернопілля є Музейно-меморіальний комплекс «Рідна хата» Патріарха Йосифа Сліпого у с. Заздріть, основою якого стало родинне обістя Коберницьких-Сліпих. Хату Блаженнішого приведено у її автентичний вигляд 1860–70-хх років. Також збереглися возівня та криниця. В др.п. 1990-х рр. споруджено новий будинок музейного комплексу із меморіальною каплицею, залами із музейними експозиціями про нележку життєву стежу Й. Сліпого.

Православні храми також численно представлені на Тернопілля. Найдавнішою культовою спорудою області історики вважають церкву Св. Миколая у с. Збручанське. Побудована у XII–XIV ст. як оборонна церква. Храм Вознесення Христового (1530 р.) побудований у Вишнівці Збарзького району за часів князювання Івана Вишневецького. Церкву Воздвиження Чесного Хреста (Надставну) у Тернополі споруджено на початку XVI ст. на фундаменті ще давнішого храму і тому вона вважається найдавнішою в місті. Подільська архітектурна школа XVII ст. в Тернополі представлена церквою Різдва Христового, вперше про яку згадується у грамоті короля Сигізмунда-Авґуста від 6

липня 1566 р. У храмі знаходиться чудотворна ікона Тернопільської Божої Матері. Спасо-Преображенську церкву у Збаражі пов'язують із іменем Богдана Хмельницького, який під час облоги міста у 1649 р. відвідав її, а за свідченням Пилипа Орлика, у Спаському монастирі бував гетьман Іван Мазепа. Варта уваги церква Святого Миколая у Бережанах, що належить до найдавніших дерев'яних храмів краю.

Ще одним осердям сучасного релігійно-паломницького руху в Тернопільському краї є Свято-Успенська Почаївська лавра, православний чоловічий монастир у Почаєві (Кременецький район) Української православної церкви зі статусом лаври. Найбільша православна святиня Волині і друга (після Києво-Печерської лаври) – України. За однією з легенд, монастир заснували ченці Києво-Печерського монастиря, які втекли в ці краї від татар 1240 р. [7, с. 185]. Святиня відома численними зціленнями, тут зберігаються мощі Преподобного Іова Почаївського та Преподобного Афілохія – (ченця-цілителя) у Печерній церкві Свято-Успенської Почаївської Лаври.

Діяльність римо-католицької церкви відображена сакральних пам'яток. Костел св. Вацлава у Баворові (1745–1747) збудовано коштом місцевих власників родини Баковських. Костел Воздвиження Святого Хреста (1765) в с. Буданів зведено, перебудовуючи західне крило замку за рішенням Потоцьких.

Збаразький бароковий костел св. Антонія (1746–1755) збудовано за проектом архітектора Й. Ганца (Сілезія) коштом Потоцьких на місці костельно-монастирського комплексу оо. бернардинів, знищеного турками. Костел Пресвятої Трійці у Микулинцях (1761–1779) зведений на місці попередника.

Однак, найдавніші костели збереглися на Бережанщині. Парафіяльний костел Різдва Пресвятої Діви Марії споруджено у Бережанах коштом родини Сенявських 1600–1620 рр. Чітко прослідковуються риси оборонної архітектури. У 1924 р. датується перша згадка про цей костел під титулом свв.

Апп. Петра і Павла. Ще один костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії зведено коштом Катерини Сенявської у 1624–1638 в с. Біще. Це оборонна культова споруда. Головний вівтар костелу містив привезений Олександром Синявським з Риму образ Матері Божої з Дитятком. Найдавнішим костелом Бережанщини і Тернопільщини є Замковий костел Святої Трійці, що розміщений на території Комплексу замку Синявських. Щодо часу зведення побутує дві дати: 1525 та 1551 р. Деякий час був протестантським храмом. Костел став усипальницею представників родини Синявських, надгробки для яких виконували Герман Гутте, Генріх Горст та Йоган Пфістер [5]. Останній є автором мистецького оформлення костелу Різдва Пресвятої Діви Марії в Бережанах та костелу Внебовзяття Пресвятої Діви Марії в с. Біще.

Ще одним цікавим об'єктом паломницького туризму католиків може стати у Язлівці гробниця Марцеліни Даровської – однієї із засновниць у Римі згромадження Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, що займалась відродженням родин та вихованням жінок. У 1863 році Марцеліна Даровська стала засновницею та першою настоятелькою монастиря сестер-непорочниць у будівлі Язловецького палацу.

Загалом Галичина вирізняється великою концентрацією єврейських пам'яток також, адже представники цього народу завжди проживали на території України. Центром життя іудеїв у будь-якому місті була синагога, де здійснювалися богослужіння, відбувалися загальні збори громади, різноманітні урочисті події та ін. На Тернопіллі також налічується ціла низка цікавих єврейських сакральних пам'яток. Бережани, як полікультурне місто, зберегли декілька пам'яток єврейського народу: руїни великої синагоги (1718 р.), єврейський «Народний дім», територія гетто, кіркут – єврейський цвинтар. Наймолодша синагога, зведена у 1930 р., збереглася Козові, що після Другої світової війни використовувалася як кінотеатр.

Найбільший єврейський цвинтар розміщується у містечку Підгайці. Синагога у Збаражі добре збережена завдяки постійному використанню споруди як приміщення місцевого спиртзаводу. Із вісімнадцяти синагог Кременця збереглася лише одна, яка зараз використовується як автовокзал. Цікавою пам'яткою іудейської сакральної спадщини є синагога у Гусятині, що зведена в другій половині XIX століття із залишків замку, тому є поєднанням елементів оборонної архітектури та мавританського стилю. Синагога у Копичинцях завдяки пристосуванню будівлі як вокзалу зовні добре збережена. У Чорткові збереглися дві синагоги: стара, що вирізняється приналежністю до споруд оборонного типу, та нова, що зберегла зовнішній декор. Також у місті є два єврейські кладовища та окремо могила засновника Чортківської хасидської династії Давида Мойші Фрідмана – єдина, що залишилася від найстаршого цвинтаря. В не найкращому стані зараз перебувають синагоги в Буданові та Гримайлові.

Ще одним народом, який компактно та масово оселявся у західноукраїнських містах в кінці XVI – на початку XVII ст., стали вірмени. Цей міграційний процес посилила турецька окупація Поділля в 1672–1699 рр. та утиски турками вірмен. Останні масово переселялися на територію Руського воєводства Речі Посполитої. Вірмени оселялися у містах і містечках. Досить значний відсоток серед них становили купці та ремісники [11]. У деяких містах поступово формувалися цілі вірменські квартали, як наприклад у Бережанах. Вперше вірменські купці згадуються тут у 1686 р. Тодішній власник міста Адам Миколай Сенявський виділив представникам цієї національності територію у західній частині міста, де згодом постав цілий вірменський квартал.

Наприкінці XVII ст. вірменській громаді належало близько 200 будинків, був свій староста, судочинство за вірменським правом, дерев'яна церква 1710 р. побудови, вірменська школа і братства. Вірменські купці сприяли

розвитку міста як значному осередку торгівлі та ремесла.

На території Тернопільської області збереглися дві сакральні об'єкти цього народу. Перша – це Комплекс споруд вірменської церкви у м. Бережани, що є пам'яткою місцевого значення (охорон. № 82) по вул. Вірменська, 6. Будівництво церкви розпочалося з ініціативи тодішнього настоятеля Деодата Горбача у 1746 р. і тривало до 1764 р. Церква побудована в стилі бароко, з тесаного каменю, прямокутна в плані, з хрещатим склепінням. Інтер'єр церкви прикрашали ліплені барельєфи, настінні розписи, кам'яна різьба. У храмі було три вівтаря: Св. Григорія – на честь старого храму, св. Анни і головний – Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, від якого церква отримала назву. Сьогодні в офіційних документах храм значиться як Св. Григорія.

Територія храму із сходу окреслена кам'яним муром, в який вмурована трьохаркадна дзвіниця, що також слугувала і брамою. Церква була центральним храмом для вірменської общини Бережан, а також вірменських громад із навколишніх повітів: Бережанського, Збаразького, Зборівського, Підгаєцького, Рогатинського, Скалатського, Тернопільського та Теремовлянського [6]. До життя храм повертається завдяки Державному історико-архітектурному заповіднику у м. Бережани, в якого пам'ятка перебуває на балансі, та релігійній громаді «Вірменська апостольська церква» у м. Тернополі.

Другим збереженим вірменським храмом на Тернопіллі є церква святого Миколая Чудотворця у Язлівці Буцацької ОТГ. Будівництво храму датується 1551 р. У XVII ст. храм мав статус катедрального вірменського собору. Період розквіту завершився через турецькі війни в кінці XVII ст., під час яких османи захопили місто. Вірмени з метою уникнення знищення перебралися до Львова. У 1801 р. храм передано українській громаді містечка. Сьогодні це парафіяльний храм УГКЦ. Вхідний портал зберіг написи вірменською мовою [4].

Туристична галузь Тернопільщини сьогодні є яскраво диференційованою, оскільки на її території представлено низку видів туризму та жоден із них не є доміантним. В «Стратегії розвитку Тернопільської області на 2021–2027 роки» визначено пріоритетні види туризму, які історично сформувались у нашому регіоні: культурно-пізнавальний, пригодницький (активний), релігійно-паломницький, фестивально-подієвий, оздоровчо-відпочинковий. Однак, вони й надалі потребують подальшого комплексного розвитку. Така туристична спеціалізація зумовлена тим, що Тернопільщина посідає перше місце в Україні за кількістю середньовічних замків та оборонних споруд. П'ята частина всіх пам'яток природи України – печери і водоспади, знаходяться на також Тернопіллі і т.д.

Успішний розвиток релігійного туризму на Тернопіллі повинен мати за основу найбільш раціональне використання локально-територіальних природних умов, духовно-матеріальних ресурсів та сакральних пам'яток краю. Для досягнення цього потрібна стала співпраця бізнесу, громадськості, влади та релігійних об'єднань щодо розвитку основних релігійно-паломницьких туристичних дестинацій краю, формування туристичних кластерів, які б працювали у сфері релігійного туризму, створення та популяризація ексклюзивних релігійно-туристичних продуктів та розвиток територіальних громад.

Висновки. Тернопілька область – край багатий на пам'ятки культурної

спадщини, вагому частину яких становлять релігійно-сакральні об'єкти: духовні центри, давні культові кам'яні та дерев'яні храми, цілющі джерела, чудотворні ікони. Сакральна спадщина нашого краю багатоманітна та представляє різні течії християнства, а також і єврейські пам'ятки. Все це формує потужну основу для успішного розвитку релігійного туризму.

Для досягнення нового якісного рівня релігійного туризму в регіоні необхідно працювати у таких стратегічних напрямках: забезпечення інноваційно-проектного розвитку релігійно-туристичної індустрії області завдяки розробці мережі релігійно-туристичних маршрутів з відповідним їх знакуванням та маркуванням; розбудова релігійно-туристичної інфраструктури через збільшення динаміки туристичного потоку, зростання кількості діючих закладів та зайнятих в цій галузі, зріст надходжень до бюджету; зростання іміджу Тернопільщини на внутрішньому та зовнішньому туристичному ринках через формування комплексного турпродукту, проведення престурів для представників ЗМІ та бізнесу; раціональне поєднання релігійних та пізнавальних туристичних об'єктів в рамках одного туру; формування та подальший розвиток релігійно-туристичних дестинацій як об'єктів локальної туристичної індустрії; розвиток туристичної індустрії загалом в регіоні та активне стимулювання залучення інвестицій.

Список використаних джерел

1. Божук Т.І. Дослідження релігійних об'єктів для потреб туризму (методичні аспекти). *Географія та туризм*. 2010. Вип. 9. С. 34–38.
2. Гаюк І. Вірмени. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&i21dbn=eiu&p21dbn=eiu&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=eiu_all&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=trn=&s21colorterms=0&s21str=1.14.%202 (дата звернення 12.11.2022).
3. Інфраструктура регіонів України. Пріоритети модернізації. Аналітичне дослідження. Київ, 2017. 108 с.
4. Історії язловецьких вірменів. URL: <https://te.20minut.ua/Podorozhi/istoriyi-yazlovetskih-vmeniv-167538.html> (дата звернення 20.11.2022).
5. Каплиця Св. Трійці. URL: <http://www.diaz.org.ua/index.php/ua/pam-iatky-arkhitektury-zapovidnyka/pam-iatnyky-natsionalnoho-znachennia/30-kaplytsia-sv-triitsi>. (дата звернення 16.11.2022).
6. Комплекс споруд Вірменської церкви, 1764 р. URL: <http://www.diaz.org.ua/index.php/ua/pam-iatky-arkhitektury-zapovidnyka/pam-iatky-mistsevoho-znachennia/28-kompleks-sporud-vmenskoj-tserkvy-1764-r> (дата звернення 18.11.2022).

7. Луговий Б. Пізнавальний туризм: сучасний стан та перспективи розвитку на прикладі пам'яток культурної спадщини Тернопільщини. *Сучасні тенденції розвитку освіти й науки : проблеми та перспективи*. Кельце, 2021. Вип. 9, т. 1. С.181–186.
8. Мусій Ю., Манько А. Проблеми та перспективи розвитку релігійного туризму в Тернопільській області. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід*. Матеріали ювілейної Х міжнародної наукової конференції. Львів, 2016. 476 с.
9. Паломницький тур в Почаївську Лавру і до Джерела Праведної Анни. URL: <https://tourbaza.com/tour/palomnicko-ekskursijnij-tur-v-pochaiu> (дата звернення 20.11.2022).
10. Пам'ятки Тернопільської області: 20 цікавих місць. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/1209_dostoprimechatelnosti-ternopolskoi-oblasti-interesnyh-mest.htm (дата звернення 18.11.2022).
11. Патійчук В. О. Теоретичне обґрунтування факторів розвитку релігійно-паломницького туризму. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2018. № 3 (376) : Географічні науки. С. 3–12.
12. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2021 рік. URL: http://www.te.ukrstat.gov.ua/files/Bul/ks_z1_2021.pdf (дата звернення 22.11.2022).
13. Стратегія розвитку Тернопільської області на 2021–2027 роки та план заходів з її реалізації у 2022–2023 роках. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/strategiya-rozvytku-ternopilskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky.pdf> (дата звернення 20.11.2022).
14. Чередниченко А.О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально-економічної кризи. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. № 58. С. 226–232. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/cherednychenko3.htm (дата звернення 22.11.2022).

References

1. Bozhuk T.I. Doslidzhennya relihiynykh ob'yektiv dlya potreb turyzmu (metodychni aspekty). *Neohrafiya ta turyzm*. 2010. Vyp. 9. S. 34–38.
2. Hayuk I., Virmeny. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&i21dbn=eiu&p21dbn=eiu&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=eiu_all&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=trn=&s21colorterms=0&s21str=1.14.%202 (accessed 12.11.2022).
3. Infrastruktura rehioniv Ukrainy. Priorityety modernizatsiyi. *Analitichne doslidzhennya*. Kyiv, 2017. 108 s.
4. Istoriyi yazlovets'kykh virmeniv. URL: <https://te.20minut.ua/Podorozhi/istoriyi-yazlovetskih-virmeniv-167538.html> (accessed 20.11.2022).
5. Kaplytsya Sv. Triitsi. URL: <http://www.diaz.org.ua/index.php/ua/pam-iatky-arkhitektury-zapovidnyka/pam-iatnyky-natsionalnoho-znachennia/30-kaplytsia-sv-triitsi> (accessed 16.11.2022).
6. Kompleks sporud Virmens'koyi tserkvy, 1764 r. URL: <http://www.diaz.org.ua/index.php/ua/pam-iatky-arkhitektury-zapovidnyka/pam-iatky-mistsevoho-znachennia/28-kompleks-sporud-virmenskoj-tserkvy-1764-r> (accessed 18.11.2022).
7. Luhovyy B. Piznaval'nyy turyzm: suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku na prykladi pam'yatok kul'turnoyi spadshchyny Ternopil'shchyny. *Suchasni tendentsiyi rozvytku osvity u nauky : problemy ta perspektyvy*. Kyel'tse, 2021. Vyp. 9. Tom 1. S.181–186.
8. Musiy YU., Man'ko A. Problemy ta perspektyvy rozvytku relihiynoho turyzmu v Ternopil's'kiy oblasti. *Neohrafiya, ekonomika i turyzm: natsional'nyy ta mizhnarodnyy dosvid*. Materialy yuvileynoyi X mizhnarodnoyi naukovoї konferentsiyi. L'viv, 2016. 476 s.
9. Palomnyts'kyu tur v Pochayivs'ku Lavru i do Dzherela Pravednoyi Anny. URL: <https://tourbaza.com/tour/palomnicko-ekskursijnij-tur-v-pochaiu> (accessed 20.11.2022).
10. Pam'yatky Ternopil's'koyi oblasti: 20 tsikavykh mist'. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/1209_dostoprimechatelnosti-ternopolskoi-oblasti-interesnyh-mest.htm (accessed 18.11.2022).
11. Patiyuchuk V. O. Teoretychne obgruntuвання faktoriv rozvytku relihiyno-palomnyts'koho turyzmu. *Naukovyy visnyk Shhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. 2018. № 3 (376). S. 3–12.
12. Statystychnyy shchorichnyk Ternopil's'koyi oblasti za 2021 rik. URL: http://www.te.ukrstat.gov.ua/files/Bul/ks_z1_2021.pdf (accessed 22.11.2022).
13. Stratehiya rozvytku Ternopil's'koyi oblasti na 2021–2027 roky ta plan zakhodiv z yiyi realizatsiyi u 2022–2023 rokakh. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/strategiya-rozvytku-ternopilskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky.pdf> (accessed 20.11.2022).
14. Cherednychenko A.O. Rozvytok relihiynoho turyzmu yak shlyakh do vidnovlennya turystychnoyi haluzi v umovakh sotsial'no-ekonomichnoyi kryzy. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*. 2017. № 58. С. 226–232. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/cherednychenko3.htm (accessed 22.11.2022).